

13. Купчинський О. З історіософії ранньої історії України О. Домбровського / О. Купчинський // О. Домбровський. Студії з ранньої історії України. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 11-27.
14. Прицак О. Походження Русі: Резюме інавгураційної лекції в Гарварді / О. Прицак // Свобода. – 30 жовтня 1975. – Ч. 203. – С. 2.
15. Прицак О. Походження Русі: Резюме інавгураційної лекції в Гарварді / О. Прицак // Свобода. – 31 жовтня 1975. – Ч. 204. – С. 2-5.
16. Антонович М. З приводу статті О. Прицака "Походження Русі". Резюме інавгураційної лекції в Гарварді / М. Антонович // Свобода. – 1975. – 30-31 жовтня. – Ч. 203-204 // УІ. – 1975. – Ч. 3-4. – С. 80-85.
17. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К., 1996. – 236 с.
18. Яковенко Н. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К., 1997. – 310 с.
19. Pritsak O. The Origin of Rus' / O. Pritsak. – Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 1976. – 26 p.
20. Pritsak O. The Origin of Rus' / O. Pritsak. – Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 1981. – 926 p.
21. Andrusiak M. [Рец. на кн.:] O. Pritsak. The Origin of Rus'. – Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 1981. – 926 p. / M. Andrusiak // УІ. – 1982-1983. – Ч. 3-4. – С. 170-173.
22. Knysh G. Some problem in O. Pritsak's Reconstruction of Ninth Century Ukrainian and East European History / G. Knysh // УІ. – 1983. – Ч. 2-3. – С. 128-135.
23. Schram G. Neues Licht auf die Entstehung der Ru / G. Schram // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1983. – Band 31. – P. 210-228.
24. Меморандум щодо "Гарвардського проекту" до Ради Науки С.К.В.У. від Президента Інституту ім. Симона Петлюри проф., д-ра О. Підгайного від 8 червня 1984 р. // Архів УІТ. – Спр. "Гарвардський проект". – 11 арк.
25. Прицак О. Походження Русі / О. Прицак. У 2 тт. – К., 2003. – 1303 с.

Клинова-Дацюк Г. Д. Участие Александра Домбровского в научных дискуссиях о происхождении Киевской Руси в 70–80 гг. XX в.

В статье проанализировано течение научных дискуссий о происхождении Киевской Руси среди украинских ученых за рубежом в 70-80 гг. XX в. Определено, что известный историк, основатель хазарской теории Руси Емельян Прицак начал обсуждение проблемы возникновения и основания государства Киевская Русь. Участниками дискуссии были также известные историки Марко Антонович, Александр Домбровский, Николай Андрусак и другие. Доказано, что большинство украинских исследователей зарубежья приняли научную схему украинского исторического процесса Михаила Грушевского и отстаивали антинорманскую теорию возникновения Киевской Руси.

Ключевые слова: Александр Домбровский, научные дискуссии, история средних веков, Киевская Русь.

Klinova-Datsyuk G. D. Participation of O. Dombrovsky in the scientific discussions about the origin of Kievan Rus'

In the article analyzed the course of scientific discussion concerning the origin of Kievan Rus among Ukrainian scientists in the diaspora in the 70-80 years of XX century. It is showed that famous historian Omeljan Pritsak, who is the author of the Khazar theory, initiated discussion of the problem about origin and foundation of the state Kievan Rus'. The participants of discussion were famous historians Marko Antonovych, Alexander Dombrovski, Mykola Andrusiak and other scientists. It is proved that the majority of Ukrainian researchers in the diaspora supported Ukrainian scientific scheme of Ukrainian historical process of Hrushevsky and Anti Norman theory concerning origin of Kievan Rus'.

Keywords: O. Dombrovsky, the scientific discussions, History of the Middle Ages, the Kievan Rus'.

УДК 316.361:930.1(477)"19"

I. М. Петренко

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННИХ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ПРАЦЯХ ІСТОРИКА НАТАЛІЇ МІРЗИ-АВАКЯНЦ

У статті вперше у вітчизняній історіографії йдеться про висвітлення на сторінках праць Наталії Мірзи-Авакянц історії повсякденних шлюбно-сімейних відносин. Указано, що дослідниця осмислювала питання укладання шлюбу, розлучення, аналізувала шлюбно-сімейне законодавство. Доведено, що елементи повсякденних шлюбно-сімейних відносин трапляються в доробку вченої 20–30-х рр. XX ст. Розглянуто праці дослідниці з історії жінок України, на основі чого виявлено, що Н. Мірза-Авакянц однією з перших в українській радянській історіографії XX ст. зобразила українську жінку не просто як наречену, дружину, матір, а як жінку-воїна.

Ключові слова: Наталія Мірза-Авакянц, вітчизняна історіографія, історія повсякденності, шлюбно-сімейні відносини, звичаєве право, одруження, розлучення, жінка-воїн.

Прогресивний розвиток суспільства істотно залежать від міцності шлюбно-сімейних відносин, які перебувають під впливом соціальної політики, а також економічних, культурних, освітніх умов, що дають можливість родині відтворюватися як соціальній спільноті й ретранслятору норм моралі і права. Зважаючи на корінні зміни в реалізації вітчизняної соціальної політики, необхідно враховувати і тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин, їх еволюцію протягом історичного поступу соціуму.

З огляду на це актуальності набувають розвідки з історії шлюбно-сімейних відносин, з проблем трансформації їх у контексті соціальної історії та історії повсякденності. Формування нової парадигми

студіювання історії викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних учених проблемами соціальної і повсякденної історії на мікрорівні. Слід зазначити, що брак праць з історії шлюбу і сім'ї гостро відчувається в сучасній українській історичній науці.

Через різні об'єктивні і суб'єктивні причини шлюбно-сімейні відносини довго залишалися поза фаховими інтересами дослідників. Проте вивчення їх специфіки дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності сьогодення.

Зважаючи на вказані тенденції, актуальності набуває історіографічний доробок науковців, котрі у своїх працях аналізували шлюбно-сімейні відносини, виявляли їх особливості на певному етапі розвитку суспільства, досліджували ступінь їх державного, церковного, громадського регулювання. Особливо це стосується творчого доробку Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц (дівоче прізвище – Дворянська) (1888-1939(?), відомого українського історика, архівознавця, професора, завідувача кафедри історії України Київського державного університету (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Історик Наталія Мірза-Авакянц залишила багату наукову спадщину, без якої неможливо уявити українську історіографію 20–30-х рр. ХХ ст. На жаль, її ім'я сьогодні залишається маловідомим широкій науковій громадськості. Аналіз наукового доробку вченої відсутній навіть у тих працях, де б мав згадуватися в першу чергу, бо присвячені вони тим проблемам, які студіювала дослідниця. Зокрема, йдеться про її історико-фемінологічні роботи [1]. І це зрозуміло, адже тривалий час ім'я Наталії Мірзи-Авакянц було викреслено з історії України.

Студії Н.Мірзи-Авакянц не втратили актуальності і сьогодні, а деякі – навіть випередили свій час за глибиною охоплення й опрацювання джерел, теоретичного осмислення, узагальнення фактів, використання різних підходів, особливо щодо дискусійних проблем в історії України. Чого варта лише її праця «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи» [2], де дослідниця однієї з перших у вітчизняній історіографії вписала історію України у західноєвропейський контекст, проаналізувала процес інтегрування України в Європу, насамперед через Польщу і Чехію. У роботі магістральною лінією проходить теза про єдність слов'янства.

Метою даної статті є висвітлення історії шлюбно-сімейних відносин у творчому доробку професора Наталії Мірзи-Авакянц у контексті повсякденної історії, виявлення особливостей підходу дослідниці до студіювання історії шлюбу і сім'ї, розлучення подружжя, шлюбно-сімейного законодавства.

Тривалий час ім'я Наталії Мірзи-Авакянц було викреслене з історії України, а її праці замовчувалися і майже не використовувалися вітчизняними вченими. Дослідниця потрапила в маховик сталінських репресій кінця 30-х рр. ХХ ст., її було звинувачено в участі в контрреволюційній націоналістично-терористичній організації. Навіть не встановлена дата її страти: це може бути 1938, 1939 чи 1940 рік. Достеменно відомо, що 24 січня 1959 р. дослідницю Наталію Юстівну реабілітовано [3, с.254].

Н.Мірза-Авакянц була глибоким і талановитим ученим, педагогом, лектором, методистом. Це визнавали її сучасники-колеги, учні, вчителі. Історик є автором понад 40 праць [4, с.22] (за іншими даними – 50 [5, с.80]), серед них підручники [6], монографії [7], статті [8], рецензії [9], студії з методики викладання історії [10]. Остання – «Історія Запоріжжя» – не закінчена у зв'язку з арештом [11, с.117].

Через те, що дослідницю було репресовано, її доробок викреслили з української історіографії, відсунули на другий план. Наперед же виступали її авторитетні і визнані вчителі та колеги: академік Дмитро Багалій, професори Микола Сумцов, Федір Шміт, доцент Стефан Таранущенко та інші. Не врахували навіть того, що праці Наталії Юстівни публікувалися в передових радянських наукових і педагогічних часописах – «Радянська освіта», «Червоні квіти», «Знання», «Червоний шлях».

Очевидно, настав час повернути її ім'я у вітчизняну історіографію.

Сфера наукових зацікавлень Наталії Мірзи-Авакянц різноманітна і широка: соціально-економічна історія України, історія селян, соціальна історія, історія повсякденності, краєзнавство, історія права, історія жінок, праці з методики викладання історії тощо. Особливе місце у її творчому доробку займають проблеми історії шлюбно-сімейних відносин. Хоча окремих, самостійних студій цьому дослідниця не присвятила, однак різні аспекти даної проблеми подибуємо на сторінках її розвідок.

Творча спадщина Наталії Мірзи-Авакянц висвітлена у працях деяких сучасних істориків. На початку 90-х років ХХ ст. на наукову спадщину і тяжкий життєвий шлях Наталії Юстівни звернув увагу Сергій Водотика [12]. Учений лаконічно проаналізував її біографію, сферу зацікавлень, схарактеризував науковий доробок. С.Водотика дійшов до висновку, що «життя і творчість Наталії Мірзи-Авакянц були досить типовими для долі українських істориків повоєнного двадцятиріччя» [12, с.137], яким, завдяки політики українізації, дали можливість розвиватися і публікуватися, а потім безжалюно знищили.

У передмові до перевидання праці дослідниці «З побуту української старшини кінця XVII віку» полтавський історик Олександр Супруненко наголосив, що «<...> багатий фактичний матеріал, залучений до роботи, дещо незвична постановка основних питань дослідження залишають працю Н.Ю.Мірзи-Авакянц актуальною і через три чверті століття, що минули з часу написання статті» [13, с.79]. Учений теж високо оцінив творчу спадщину Наталії Юстівни, вказавши на трагічність її життєвого шляху в роки тоталітаризму.

У роботі історика Олени Богдашиної висвітлено діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, яку очолював Дмитро Багалій [14]. Академік був науковим керівником дисертації Наталії Юстівни, під його проводом дослідниця розробляла наукову тему з побуту козацької старшини другої половини XVII ст. У праці О.Богдашиної проаналізовано роль Н.Мірзи-Авакянц у діяльності кафедри Д.Багалія протягом 1924-1934 рр., де вона керувала роботою аспірантів, а також завідувала семінаром підвищеного типу з етнографії й історії України.

Інший полтавський історик, архівіст Тарас Пустовіт буквально по крихтах збирав розпорошений матеріал про Наталію Юстівну. Ці матеріали дослідник узагальнив у невеликій замітці, де й подав відому йому бібліографію праць ученої [15].

Грунтовну студію й енциклопедичну довідку присвятив Н.Мірзи-Авакянц історик Ігор Верба [16]. Праця написана на основі архівних джерел, а також солідних історіографічних досліджень. У роботі вчений назвав і проаналізував основні праці Н.Мірзи-Авакянц. Це чи не єдина у вітчизняній історіографії розвідка, де глибоко і всебічно висвітлено життєвий і творчий шлях Наталії Юстівни. І.Верба високо оцінив наукову спадщину історика, зазначивши, що «дослідників, викладачів рівня Н.Ю.Мірзи-Авакянц і сьогодні бракує. Вона була органічним істориком, талановитим фахівцем та блискучим лектором (це підкреслюють всі, хто її знав) і тільки доводиться шкодувати, що її активна подвижницька науково-організаційна та викладацька діяльність припала на роки тоталітаризму» [16, с.578].

У студії Дарини Андросової-Байди йдеться про жінку-історика 1920-х рр. в Україні [17]. Авторка реконструювала життєві і творчі образи багатьох представниць історичної науки означеного періоду, в тому числі і Н.Мірзи-Авакянц. Д.Андросова-Байда дійшла до висновку, що на прикладі Наталії Юстівни можна простежити стратегію отримання перепустки у світ професійної історичної науки за умови відсутності «батьківської протекції», на відміну від інших жінок-істориків, у яких родичі були визнаними вченими, тому зв'язки значно полегшували їм визнання у науці. Д.Андросова-Байда зрештою визнала, що «відсутність «родинних зв'язків» у науковому товаристві призводить до появи комплексу неповноцінності, симптоматика якого виявляється у постійній потребі «офіційного» визнання. Жінка-історик готова поступитися не тільки методологічними, але й світоглядними позиціями, кардинально змінюючи контексти своїх наукових студій (так, адаптація Н.Д.Полонсько-Василенко та Н.Ю.Мірзи-Авакянц до вимог тогочасного наукового співтовариства супроводжувалося зміною ідеологічних засад досліджень, відмовою від «загальноросійської» історії на користь історії «української»)» [17, с.34].

Високу оцінку творчому доробку Н.Мірзи-Авакянц дав Олександр Кривоший. Він проаналізував феміноорієнтовані праці дослідниці, присвячені жінкам «українного» пограниччя, їх військовій активності у XVI-XVII ст., присутності жіночого повсякдення в культурному просторі козацького Запорозжя [18].

Отже, останнім часом дослідники зацікавилися творчим доробком Наталії Мірзи-Авакянц в галузі історії жінок України та шлюбно-сімейних відносин українців литовсько-польської доби. Наукова спадщина вченої врешті здобуває заслужене визнання після тривалих років замовчування і забуття. У працях зазначених дослідників (С.Водотики, О.Супруненко, Т.Пустовіта, І.Верби, Д.Андросової-Байди) сфера наукових зацікавлень Наталії Мірзи-Авакянц розглядається широко, узагальнююче. Учені переважно розглядали факти її біографії. О.Кривоший конкретно акцентував увагу на тих працях, які стосувалися історії воєнного повсякденного життя жінок України ранньомодерної доби (під воєнною повсякденністю розуміється комплекс повсякденно-побутових реалій, в яких головну роль відігравав військовий фактор).

У даній статті акцентується увагу на такому аспекті, як висвітлення шлюбно-сімейних відносин на сторінках праць ученої, аналізуються її погляди щодо еволюції інституту шлюбу і сім'ї та роль у цьому процесі звичаєвого, церковного і світського права.

Н.Мірза-Авакянц, готуючи «Читанку з історії України», керувалася двома чинниками: по-перше, «дати розвиток народного життя й укласти це життя в цілком конкретні, побутові форми... <...>. Друга ідея – дати історичний процес в формах конкретно-життєвої та детальної картини минулого, себто, не задовольняючись явищами політичними, соціально-економічними та культурними, ввести типові факти щоденного життя і звернути увагу на побут. Безперечно, переведення в курсі історії побутового елементу має велике значення, бо в побуті надзвичайно яскраво й повно відбивається історична доба зі всіма її рисами» [19, с.5-6]. «Читанка з історії України» адресувалася вчителям і мала на меті допомогти їм викладати історію України в школі у складних умовах реформування освітньої галузі. Це особливо важливо було на початку 20-х рр. ХХ ст., коли гостро відчувалася нестача методичного забезпечення, посібників, підручників, хрестоматій та й загалом методика викладання зазначеного курсу, власне, ще не сформувалася. З огляду на такі обставини «Читанка з історії України» видавалася актуальною і потрібною. Важливим є й авторський підхід Н.Мірзи-Авакянц, адже вона, викладаючи події соціально-економічного, політичного, культурного життя, вміло вписала в такий широкий контекст повсякденні шлюбно-сімейні відносини. Дослідниця розуміла їх важливість, адже родинні відносини є своєрідним дзеркалом суспільства, на них яскраво відображаються всі суспільні зміни. Аналіз шлюбно-сімейних відносин, на думку Н.Мірзи-Авакянц, дає можливість зрозуміти особливості історичної доби, виявити її колорит і неповторні риси. Саме ці особливості червоною ниткою проходять через її праці.

Повсякденні шлюбно-сімейні відносини Н.Мірза-Авакянц включила в історію приватного життя, матеріали якого «передають нам тип життя певної класи громадянства, психологію та інтереси відомої епохи. Серед цих матеріалів треба перш за все зазначити опис посагів та майна, що залишилося після небіжчика, за повіти та ін.» [19, с.5-6].

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, дослідниця використала велику кількість джерел. Зокрема, це літописи, збірники законодавчих документів, усну народну творчість, документи особового походження. Так, характеризуючи шлюбно-сімейні відносини давніх слов'ян, Н.Мірза-Авакянц зазначила, що у них були різні форми шлюбу: умикання або крадіжка дівчини, викуп або купівля її у родини і шлюб за згодою [19, с.7]. Вона зазначила, що риси старовини тривалий час зберігалися у весільному обряді. Це дає підставу твердити про консерватизм шлюбно-сімейних відносин.

Н.Мірза-Авакянц звернула увагу і на те, що шлюбно-сімейні відносини почали змінюватися після прийняття християнства. Історик писала: «В ті часи існувала воля шлюбних відносин, траплялося і многоженство, а конкубат був дуже розповсюджений і серед князів і серед населення, так що духовенство довго не могло провести різницю між жінкою шлюбною і нешлюбною. Велику волю давало звичаєве право і в розлуках та повторенні шлюбів і можна думати, що випадки коли людина «свое подружье оставитъ и поймая отро» траплялися часто. Супроти цієї волі шлюбних відносин і повстає церква» [19, с.13].

Розглядаючи форми шлюбу, Н.Мірза-Авакянц зверталася до етнографічних досліджень. Зокрема, характеризуючи твір одного з перших українських етнографів XVIII ст. «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочиненное Григорием Калиновским в Санкт-Петербурге, 1777 г.»), вона дійшла до висновку, що весільна українська обрядовість майже не змінювалася протягом тривалих історичних епох. Н.Мірза-Авакянц навела приклади усної народної творчості, де йдеться про родинні відносини й обрядовість. Принагідно зазначимо, що якщо писемні документи були формалізовані, стандартизовані та написані канцелярською мовою, то твори усної народної творчості характеризувалися близькістю до народу, відображали його повсякденні тривоги, сподівання, причини радощів і смутку. Це й свідчить про те, що фольклорні зразки є справді унікальними й автентичними джерелами для вивчення народної психології.

Велике значення надавала дослідниця приватному листуванню і щоденникам, які мають емоційно-інтимний характер. Свідченням цього виступають документи особового походження (листи, щоденники), які Н.Мірза-Авакянц вважала важливими для вивчення родинних відносин козацької епохи. Козацька старшина була елітою Гетьманщини, а епістолярний жанр – дуже поширеною формою комунікації в її середовищі. Листів писали багато, бо доводилося часто відлучатися з дому, відриватися від родини. Приватний епістолярій серед нині доступних джерел чи не найліпше висвітлює повсякденні життєві проблеми еліти Гетьманщини, традиції родинного життя, дають уявлення про тодішню ментальність.

Так, учена аналізувала листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі Кочубей, городского отамана Стародубського полку Івана Лашкевича до нареченої Анастасії Милорадович, інтимні послання Івана Обидовського та ін. Автентичність цих текстів викликає сумнів, проте вони передають емоційний стан закоханої людини, містять багату лексику, запозичену з українського фольклору.

Для характеристики шлюбно-сімейних відносин Н.Мірза-Авакянц використовувала класичні щоденники XVIII ст. генерального підскарбія Якова Марковича і генерального хорунжого Миколи Ханенка, які є джерелами першорядного значення.

Отже, «Читанка з історії України» не втратила своєї актуальності і нині. Доказом цього є те, що авторка, висвітлюючи історію України, поділила матеріал на кілька блоків: економічні відносини, політичний устрій, право та суспільний лад, віра та культурний стан, побут, боротьба з ворогами. У блоці, де схарактеризовано побут, дослідниця великого значення надала типовим фактам щоденного життя, побуту [20, с.186], шлюбно-сімейним відносинам, вважаючи, що вони яскраво відбивають ментальність, психологію, настрої епохи. Це дає підстави стверджувати, що елементи історії повсякденності, яка зараз активно розвивається сучасними вітчизняними вченими, були властиві працям Н.Мірзи-Авакянц, написаним ще у 20-30-х рр. XX ст. Вчена вже тоді зрозуміла їх важливість для складання цілісного уявлення про певну історичну епоху. Це свідчить про новаторство і специфічне авторське бачення історичного минулого, яке не втратило свого значення і нині та є свідченням того, що дослідниця випередила свій час.

Одним із напрямків наукових пошуків Н.Мірзи-Авакянц була історія жінок України. Дослідниця активно розробляла різні аспекти феномена воєнної повсякденності жінок «українного» пограниччя XVI-XVII ст. [21, с.66], як-от як фронтова і тилова повсякденність (під фронтовою повсякденністю розуміються війни та збройні конфлікти, тиловою – реалії, що їх супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військової заготовки, військово-санітарну діяльність тощо) [22, с.299-300], з'ясовувала питання участі українських жінок у локальних збройних конфліктах пограничної шляхти – наїздах, а також у повітових, воєводських та крайових посполитих ополченнях ранньомодерної доби [23].

Н.Мірза-Авакянц, будучи послідовницею поглядів відомих істориків – українського Ореста Левицького і польсько-українського Йосипа (Антонія-Йосифа) Ролле, однією з перших в українській історіографії показала вплив військового чинника на повсякденні шлюбно-сімейні відносини мешканців українських земель у ранньомодерний час, а також звернула увагу на статус і формування характеру української жінки. Це тоді, коли протягом наступного часу образ цієї повсякденності ігнорувалася або вважався не вартим уваги чи взагалі заперечувався. Наталії Юстівні за дзвоном козацьких шабел, військовими походами, перемогами і поразками вдалося помітити, виявити і показати повсякденні шлюбно-сімейні відносини.

Історія воєн, походів, конфліктів, що відбувалися в українських землях у XVI-XVII ст., головним чином розкривалися і зображувалися чоловічими очима й ідентифікувалися з чоловіком-воїном. Н.Мірза-Авакянц описала жінку на тлі військового повсякдення, схарактеризувала її роль у суспільному житті, показала її як повноправного суб'єкта історичного процесу, виявила складні і суперечливі шлюбно-сімейні відносини, які на «українному» пограниччі характеризувалися демократичністю, ігноруванням шлюбно-сімейних приписів, особливо церковних. Такий підхід, за слушним зауваженням О.Кривошия, дозволяє сучасним дослідникам «сформувати уявлення про нові контексти присутності «жіночого» в культурному просторі ранньомодерної України та простежити еволюцію історико-фемінологічних поглядів на унікальний для європейської соціокультурної традиції досвід участі жінок вищих суспільних станів у збройних протистояннях XVI – першої половини XVII століття» [24, с.29].

Українські жінки південноукраїнських земель XVI-XVII ст. не залишалися позаду чоловіків: вони теж брали участь у війнах, часто керували навіть військовим загоном. З цього приводу один із героїв оповідання Н.Мірза-Авакянц для дітей старшого шкільного віку «На кресах» промовив: «І знаєте є жінки, їй богу не гірше за справжнього воляку» [25, с.8].

Дослідниця ґрунтовно опрацювала актові книги гродського та земського суду і на їх основі зробила висновок про статус української жінки. Очевидно, Н.Мірза-Авакянц у майбутньому планувала написати історію української жінки [26, с.141]. Вчена відзначала її індивідуальність, самостійність та повноправність, на відміну від московської (російської) жінки, хоча це переважно стосувалося жінок-аристократок. Аналізуючи суспільний статус російської жінки, Наталія Юстівна дійшла до висновку, що «навіть шлюб, сей кордон до нового життя, найінтимніша подія в житті кожної людини, особливо жінки, вирішала не вона, а батьки, без її бажання й згоди, і дівчина йшла вінчатись, часто ніколи не бачивши свого нареченого» [27, с.5].

Характеризуючи високий статус української жінки, дослідниця наголошувала, що вона своїм суспільним положенням мало відрізнялася від чоловіка (крім права обіймати державні посади, посад, пов'язаних із володінням землею та відбуванням військової служби, та й обмежена була в праві спадщини).

Характеризуючи шлюбно-сімейні відносини простих, нешляхетних жінок, Н.Мірза-Авакянц зауважила, що вони були забезпечені у своїх матеріальних правах і мали почесне становище в родині. Українська жінка вільно з'являлася в товаристві, брала участь у бенкетах, впливала на політичні і громадські справи. Особливо поважним було становище вдови, коли вона не виходила заміж удруге, то могла стати главою родини замість чоловіка, мала власне майно.

Аналізуючи повсякденне життя жінок шляхетного стану, Н.Мірза-Авакянц поділила їх на дві групи: перші турбувалися переважно справами особистого і родинного життя та не виявляли особливо великих духовних запитів і громадських інтересів; інші – «серед шляхетського загалу бачимо не тільки грамотних, а й широко освічених жінок, що знали чужі мови, цікавилися релігійними та науковими питаннями, мали смак та хист до літературної праці» [26, с.17]. Для прикладу дослідниця згадала княгиню Софію Чарторийську, меценаток Олену Горностаєву, Гальшку Гулевичівну, Ганну Гайську, Ярину Ярмолинську, Анну-Алоїзу Острозьку.

Присутність жіночого повсякдення в культурному просторі «українного» пограниччя стає особливо помітною на тлі воєн і збройних локальних конфліктів XVI-XVII ст. Особливо це стосувалося південної України, близької до степу. Умови життя надзвичайно впливали на жіночі характери, робили їх енергійними, активними, самостійними, адже «не раз жінка виражалась разом з чоловіком розвідати про ворога, брала участь в походах, сама командувала наїздами, що кінчались не рідко кривими бійками» [28, с.25].

Насичений сценаріями жіночої активності культурний простір Нижньої Наддніпрянщини, очевидно, і був одним із тих каталізаторів, які спричинили появу дискурсу про сильну, войовничу жінку-шляхтянку «українного» пограниччя. У таких умовах, де сила панувала над правом, зброя, а не закон розв'язувала більшість суперечок, виховувалися люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, та й від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитися не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те «тогочасна українка виявляла і загальну грубість і нахил до насильства, а в її вдачі помічаємо ту ж силу та енергію, що й у чоловіка» [26, с.12].

Однією з умов укладання шлюбу була згода наречених. З цього приводу відомий історик і етнограф Орест Левицький, аналізуючи родинні стосунки українців XVI-XVII ст., називав дві умови, які сприяли тому, щоб шлюб справді виявився щасливим: свобода вибору подружньої пари нареченими, відсутність примусу з боку батьків і рівноправність подружжя у шлюбі [29, с.558]. Н.Мірза-Авакянц продовжила цю думку вченого, наголосивши на вільному виборі подружньої пари українською дівчиною, вказавши, що завдяки таким відносинам у житті «могли утворюватись благородні, правдиво-людські відносини. Справді, в тогочасних актах ми бачимо чимало проявів високої пошани та щиро товариської прихильності до своєї дружини» [26, с.41].

Високий, порівняно з сусідніми народами, суспільний статус жінок України XVI-XVII ст. гарантувався майновим складником шлюбно-сімейних стосунків. Ідеться про посаг, віно і «материзну». Коли дівчину віддавали заміж, то за нею, у більшості випадків, давали посаг у грошах та майні. Її ж майбутній чоловік давав так званий «венонный запыс» (віно) – формальний акт, яким забезпечував добро жінки на 1/3 частині свого майна. Доки тривав шлюб, посаг і віно було у спільному володінні подружжя. Окрім цього спільного родинного майна, жінка могла володіти й окремим майном – рухомим і нерухомим, яке вона отримувала у спадок по жіночій лінії – так звану «материзну» [30]. За таких умов матеріальної незалежності подружжя стає зрозумілим, що в родинному житті пограничної людності повинна була панувати згода і довіра між чоловіком і дружиною.

Характеризуючи шлюбно-сімейні відносини у ранньомодерну добу, Н.Мірза-Авакянц підкреслювала, що «родинні відносини – одна з найкращих сторінок суворого життя тієї доби, коли панував практицизм та егоїзм, майже єдина сфера, де людина виявляла найкращі риси своєї душі» [26, с.36].

У своїх працях дослідниця не оминула увагою таке важливе питання, як вплив Православної Церкви на шлюбно-сімейні відносини. Вона цілком слушно зазначала, що у XVI-XVII в українському соціумі переважав погляд на шлюб як на акт цілком світський, і йому аж ніяк не надавалося значення церковного таїнства. Звідси й незначна роль церковного вінчання у повсякденних шлюбно-сімейних практиках мешканців «українного» пограниччя. А плата грошей старості, так званої «весільної куниці», свідчить про те, що шлюб – це звичайна угода, на яку санкцію давала громада. Зокрема, для дівчини «куниця» становила 12 грошей, вдови – 30 тощо [31, с.18].

Розлучення за потреби отримували легко без участі духовної влади: для цього потрібна була згода подружжя або наявність так званих «розпусних листів» – документів, де сторони заявляли про розірвання шлюбу і давали право одне одному повторно одружитися.

Н.Мірза-Авакянц, опрацювавши актовий матеріал, стверджувала, що випадки розлучення, незважаючи на їх легкість, траплялися рідко, «до їх ставились уважно, вживали як останній вихід із важкого становища, бо серед громадянства була поширена висока пошана до родинного життя і «стан святий малженський» (подружнє життя) не наважувались порушувати задля легковажних фантазій» [26, с.45].

Отже, за висновками дослідниці, українські жінки XVI-XVII ст. ніколи не знали тюремної неволі, а були повноправними членами суспільства, володіли майном, могли виступати в судах тощо. Чимало з них цікавилися наукою й освітою, займалися громадською роботою, іноді навіть очолювали військові загоны тощо.

Сферою зацікавлення Н.Мірзи-Авакянц були селянські виступи 1905-1907 років, їх причини, мета, перебіг. У цій формі соціального протесту історик відзначила активність селянки і її рівноправність з чоловіком-селянином [27, с.151]. Середнячка і незаможна жінка на початку XX ст. опинилась у складних соціально-економічних умовах. Вона змушена була відриватися від родини, йти на заробітки, що й часто призводило до порушення шлюбно-сімейних приписів. Нерідко жінки поряд із чоловіками брали до рук зброю, боронили свої права.

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, слід виділити три періоди їх розвитку, залежно від способу регулювання та юрисдикції: у першому – шлюб і сім'я регулювалися звичаєвим (традиційним) правом (язичницький період), другому – канонічним (церковним), третьому – світським (державним) законодавством. У різні історичні епохи кожен із цих видів правового регулювання перебирав на себе монополію регулювання шлюбно-сімейних відносин. Наталія Мірза-Авакянц, аналізуючи історію українського судочинства XVII ст., зокрема, роль громади і норми права та типи злочинів у судовій практиці, не оминула своєю увагою і шлюбно-сімейні конфлікти, розлучення, девіантну поведінку жінок і чоловіків [32].

Громадська думка впливала на людей ранньомодерного суспільства, адже від неї залежало нормальне, безконфліктне життя людини в соціумі. Вирішуючи свої шлюбно-сімейні конфлікти, селяни спочатку зверталися до громади. Безкомпромісне дотримання традицій у всіх сферах життя, у тому числі і в духовній, підозріле ставлення до всього нового відповідало потребам самозбереження і відтворення традиційної системи відносин. Сім'я, сільська громада (община, мир) і парафія були універсальними органами управління людиною та її повсякденним життям.

Шлюбно-сімейні відносини в селі мали не скільки інтимний, стільки публічний характер. У весіллі («акте весельном») брало участь майже все село. Усі сімейні конфлікти – розподіл майна, непокора дітей батькам, перелюб, застосування фізичної сили до домочадців та інші – розглядалися на обцинних сходах. Публічність усіх міжособистісних відносин у селі була наслідком підкорення селянина чітким, незаперечним нормам поведінки.

Починаючи з XVI ст., шлюбно-сімейні відносини в українських землях регулювалися нормами світського права. Першими пам'ятками права були Литовські статuti у трьох редакціях – 1529 р., 1566 р., 1588 р., які містили норми державного, адміністративного, цивільного, шлюбно-сімейного та інших галузей права.

З другої половини XVII ст., після підписання Березневих статей 1654 р., посилювся наступ Московської держави на права і вольності українських земель. Політична система Гетьманату, заснована на демократичних засадах воєнно-козацької системи, суперечила самій природі монархії (пізніше – абсолютизму) – єдиновладному правлінню. Центризм та імперський характер московських (потім – російських) царів не міг примиритися з децентралізацією автономної Гетьманщини.

Особливстю шлюбно-сімейних відносин XVI-XVII ст. було те, що вони регулювалися переважно нормами звичаєвого і писаного права. Родинні відносини перебували більшою мірою під контролем громади, місцевих органів влади. Звичаєве право продовжувало функціонувати навіть у тих випадках, коли суперечило основним напрямам світської і церковної політики. Пояснюється це тим, що вони мали об'єктивний характер, глибоко корінилися в усіх сферах життя суспільства. Найповніше звичаєве право діяло в козацькому середовищі. За висновком Т.Єфименко, поширеним було «згадуване в документах «козацьке право», тобто, іншими словами, пережиток архаїчного давньоруського права, видозміненого під впливом соціальних умов українського життя» [33, с.649].

Соціальний лад у селі залежав від індивідуальних відхилень від традиційних, усталених норм кожного члена сільської общини. У традиційному суспільстві моральна поведінка кожного члена сільської громади (зокрема, порушення норм сексуальної моралі) підлягала публічному осуду і покаранню.

Н.Мірза-Авакянц, ґрунтовно дослідивши «Актовіе книги Полтавського городового уряду XVII ст.», на конкретному матеріалі виявила характерні риси судової практики Полтавського полку. Актові книги зафіксували реальні, життєві факти, а не просто являли собою канцелярську форму, позбавлену правдивого ґрунту. Осмисливши справи, дослідниця цілком слушно акцентувала увагу на великій ролі громади в Полтавському городовому суді. Ця риса була не випадком, а наслідком соціально-економічних обставин. Учена виявила особливості у цьому регіоні землеволодіння – переважало дрібне і середнє, а не велике, і «полтавський козак та селянин, почувачи під собою міцний економічний ґрунт, був повноправним громадянином, а не панським підданим чи залежним од пана. Через це громада, як впливова одиниця щоденного суспільного життя, не відсунута ще старшинським урядом, повно й яскраво виступає у практиці Полтавського суду» [34, с.81-82].

Судова колегія складалася з трьох елементів: представників від козацтва, міщан і громади. У XVII ст. громада відігравала провідну роль і її вплив виходив далеко за межі судової діяльності, охоплюючи повсякденне життя людини: добре знала кожного зі своїх членів, контролювала його, повідомляла про підозрілі вчинки людини і ловила «на гарячому». Тож громадський контроль над кожним був справжній і всеохоплюючий. Так, у 1665 р. розглядалася справа полтавського млинаря Вакули з наймитом, котрий, будучи одруженим, звабив доньку Вакули, а також підмовив її та пасинка на крадіжку грошей у батька. Бачачи таке накопичення злочинів, суд звернувся до громади, якій і передав ведення справи і винесення вироку [34, с.92].

Н.Мірза-Авакянц проаналізувала приклади солідарності, заступництва громади у вирішенні шлюбно-сімейних справ. Траплялося, що найтяжчі кари замінювалися легшими, бувало злочинця зовсім звільняли від них. Наприклад, перелюбників М.Ткачиху та Ярему Мировського суд ухвалив скарати на смерть, але через наполягання громади страту було замінено штрафом. Таких справ траплялося багато, бо «козацькі суди, так само як і громада, керувалися в більшій мірі громадськими поглядами й звичаями, як нормами права писаного, і охоче відкидали останні, якщо ті йшли всупереч з фактами життєвого досвіду» [34, с.93].

Н.Мірза-Авакянц проаналізувала актові шлюбно-сімейні справи і підкреслила, що ступінь впливу громади відрізнялася територіально і хронологічно, втрачаючи свій вплив з кінця XVII-XVIII ст. На Полтавщині ж роль громади відзначалася тривалим впливом і зберігалася навіть до кінця XVIII ст. Це дослідниця підкріпила конкретними фактами.

Історик Н.Мірза-Авакянц, ретельно простудіювавши актові матеріали, дійшла до висновку, що у Гетьманщині навіть у другій половині XVII – початку XVIII ст. суди спиралися переважно не на писані закони – Магдебурзьке право і Литовські статuti, а вироки виносили частіше на основі звичаєвого (козацького) права. Кодекси залишалися тільки правочинними, в яких судді шукали поради й допомоги, але від їх норм постійно відступали, якщо вони суперечили юридичним поглядам і звичаям. Дослідниця проілюструвала це численними шлюбно-сімейними справами. Наприклад, Юхимові Різнику, котрий забив дружину, а отже, згідно з Литовським статутом підлягав страті, полтавський суд, зважаючи на малолітніх дітей злочинця, наказав до смерті виконувати церковну єпитимію. Цей вирок суперечив нормам Литовського статutu, що вважав убивство одного з подружжя за особливо тяжкий злочин. У 1688 р. перелюбників П.Панченка і Г.Панасихи, відповідно до писаного закону, мали стратити, однак законний чоловік жінки і дружина підсудного пробачили злочинців, тому суд змінив рішення: перелюбникам слід було лише заплатити штраф [35, с.65-66].

В українському соціумі існувала категорія людей, нестатечна поведінка яких викликала підозру. З особливою підозрою громада ставилася до шинкарів і шинкарок, тому й покарання для них не шкодували. Загалом особливості судових вироків, на думку Н.Мірзи-Авакянц, мали педагогічно-моральний підхід: кара злочинця була засобом морального впливу на населення, не допущення подібних соціальних відхилень у майбутньому [35, с.69].

Ті, хто бажав укласти шлюб, виконували ряд умов і формальностей, встановлених канонічними приписами. Священик мав провести відповідний акт шлюбного обшуку (опитування) – попереднє з'ясування через розпитування наречених, їхніх родичів і поручителів, поміщиків, вивчення письмових документів, чи існують перешкоди для вінчання. Цим самим майбутньому шлюбу надавалася публічність. У 1701 р. у Прилуцькому суді розглядалася справа: бажачи побратися з Вуцькою, стадник Васько звернувся до священика, але той відмовився вінчати, доки пан не засвідчить, що він не одружений. Пан написав, що стадник має чотири дружини, а Вуцька мала бути вже п'ятою. Обох наречених було притягнуто до суду. На суді Васько заперечував свідчення пана й запевняв, що Вуцька мала бути лише другою дружиною. Проте суд ухвалив Васька вигнати, а Вуцьку, невідомо за що, скарати канчуками [35, с.70].

Вадодо українських судів була неясність характеру, невизначеність розмірів і відсутність градацій кар. У різних справах траплялися різноманітність і безсистемність у заміні однієї кари іншою. Так, наприклад, чоловікові, який звинувачувався у двоєженстві, було ухвалено більш суворої міри покарання, ніж троєженцеві.

Розглядаючи типи злочинів, характерні для другої половини XVII ст., Н.Мірза-Авакянц зазначила, що через брак джерел відсутня їх статистика, тому й важко простежити, який злочин був найпоширеніший. Тому дослідниця заперечила тезу історика О.Левицького, котрий указав, що серед тогочасних карних справ чи не найбільший відсоток складали справи за перелюб. Н.Мірза-Авакянц, простудіювавши акти Полтавського, Бориспільського, Пирятинського й Стародубського полків, зробила висновок, що вони не дають підстав для такого висновку. Найбільша ж кількість справ була порушена через крадіжки і грабунки майна [35, с.71-72]. Крім того, дослідниця розглянула шлюбно-сімейні справи, виявила, що, наприклад, типовими справами для м. Пирятин було «чужоложство» (подружня зрада) в різних формах, однак із 175 карних справ, розв'язаних судом, 49 припадало на «чужоложство», з'валтування та незаконне співжиття, тоді як у Полтавському суді подібні справи траплялися рідко, принаймні, протягом тих років, коли друкувалися акти [34, с.82].

Таким чином, повсякденні шлюбно-сімейні відносини українців знайшли своє висвітлення на сторінках праць Наталії Мірзи-Авакянц. Аналізуючи їх, дослідниця багато в чому випередила своїх сучасників і попередників. Зокрема, елементи історії повсякденності – напряду історичних студій, який нині набуває популярності, – подибуємо в її працях, написаних у 20-30-х рр. XX ст. Одним із складових елементів історії повсякденності є шлюбно-сімейні відносини, яким учена приділила велику увагу. Н.Мірза-Авакянц висвітила вплив звичаєвого і світського права на їх регулювання і довела, що у другій половині XVII ст. родинні конфлікти розв'язувалися найчастіше на основі звичаєвого (традиційного) права, а не писаного

законодавства. Дослідниця осмислила статус української жінки, порівняла її з московською (російською), навела приклади активності жінок у козацьку добу. Велика заслуга вченої полягає в тому, що вона схарактеризувала українську жінку та тлі воєнних конфліктів, козацької звитяги, воєн і трагедій. З цього приводу Н.Мірза-Авакянц писала: «Не уникала українська жінка й участі в революційній боротьбі: пригноблені українські жінки, гостро відчуючи разом із чоловіками визиск панівних верств і пута кріпаччини, не рідко змагалися за визволення вкупі з своїми дружинами, братами й батьками» [27, с.140]. Наталія Юстівна однією з перших в українській історіографії зобразила українську жінку не просто як наречену, дружину, матір, а як жінку-воїна, яка вправно володіла зброєю, очолювала військові і промислові загоны, часто ставала бойовим товаришем і нещадно, поруч із чоловіком, боролася проти різного роду нападників.

Зважаючи на це, постать талановитого історика Н.Мірзи-Авакянц має зайняти достойне місце в українській історіографії, а її добре ім'я після тривалих років забуття повернутися у вітчизняну історію.

Перспективою подальших розробок цієї суспільно значимої теми може бути вивчення життєвого і творчого шляху дослідниці, а також аналіз соціально-економічних і методичних її праць.

Джерела та література

1. Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) : монографія. / Т. В. Орлова. – К., 2009. – 584 с.; Буряк Л.І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи / Л. І. Буряк. – К., 2010. – 368 с.
2. Мірза-Авакянц Н. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1929. – Ч. I. – 246 с.
3. Верба І. Мірза-Авак'янц Наталія Юстівна / І. Верба // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 254.
4. Щербаківський В. Український університет у Полтаві / В. Щербаківський. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – 39 с.
5. Граб В. Гавриленко Микола Іванович / В. Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг / Упор. О.А.Білоусько. – К.-Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 78-81.
6. Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1922. – Ч. I., вип. I. : Доба староруська. – 218 с.; Її ж. Нариси з історії України. – Х., 1928. – 34 с.; Її ж. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. – Х., 1929. – Ч. I. – 246 с.
7. Мірза-Авакянц Н.Ю. Українська жінка в XVI-XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 92 с.; Її ж. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. – Х., 1925. – 71 с.; Її ж. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року. – Х., 1925. – 46 с.
8. Мірза-Авакянц Н.Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 17-60 (Репринтне перевидання у: Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наукових праць. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 33-76); Її ж. З історії українського селянства // Знання. – 1924. – №8. – С. 6-9; Її ж. На кресах // Червоні квіти. – 1924. – Ч.10. – С. 3-19; Її ж. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 143-158; Її ж. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч.2-3. – С. 79-96; Її ж. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1927. – №6. – С. 63-75; Її ж. Селянські рухи на Україні в 1905-1907 рр. // Червоні квіти. – 1925. – Ч.2. – С. 6-9; Її ж. Огляд літератури з історії України (другої половини XVII-XX ст.) в УРСР за р.р. 1917-1927 // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції в Україні (1917-1927). – Х., 1930. – С. 28-32; Її ж. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року // Червоний шлях. – 1931. – №1-2. – С. 140-152.
9. Мірза-Авакянц Н. [Рецензія]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М.Грушевського. – Кн.1-2, 1924 р. – К. : Держвид. України, 1924. – 206 с. // Червоний шлях. – 1924. – №11-12. – С. 192-294; Її ж. [Рецензія]. М. Левин і Юргенс. – Літературная хрестоматія по политической экономии. – Ч.I-II. Госуд. изд. Ленинград, 1924 р. // Знання. – 1924. – №35-36. – С. 32.
10. Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії / Н. Мірза-Авакянц // Вільна українська школа. – 1917. – №3-4. – С. 140-149; Її ж. Твори Т.Г.Шевченка як матеріал при навчанні історії України // Вільна українська школа. – 1918. – №7. – С. 122-130.
11. Граб В.І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / В. І. Граб. – Полтава, 1999. – 216 с.
12. Водотика С. Професор Київського університету Н.Ю.Мірза-Авакянц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 134-137.
13. Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип.2. – С. 79-81.
14. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921 – 1934 рр.) / О. М. Богдашина. – Х., 1994. – 196 с.
15. Пустовіт Т. Матеріали до біобібліографічного словника «Архівісти Полтавщини» (20-30 рр.) / Т. Пустовіт // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 1998. – С. 276-292.
16. Верба І. Історик Н.Ю.Мірза-Авакянц // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип.4: Студії на пошану Руслана Пирого. – С. 559-578.
17. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип.19. – С. 23-41.
18. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – №5. – С. 20-28; Його ж. Жінка в культурному просторі Запорожжя. Межі присутності // Історія в школі. – 2011. – №9. – С. 15-23; Його ж. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук., полковника В. В. Карпова. – К., 2011. – С. 70-78; Його ж. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н.Ю. Мірзи-Авакянц "Українська жінка в 16-17 ст." як джерело до вивчення повсякдення

- жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів) // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції Україна, м. Київ, 3-5 листопада 2011 р. – Київ, 2011. – С. 299-300; Його ж. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст. // Київська старовина. – 2012. – №1. – С. 16-34; Його ж. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. // Київська старовина. – 2012. – №6. – С. 55-70; Його ж. Жінка на війні. Сценарії фронтового посвячення шляхетних жінок України-пограниччя на сторінках праці Наталі Мірзи-Авакянц "Українська жінка в XVI-XVII ст." / О.П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – №6. – С. 18-37.
19. Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1922. – Ч.1., вип. 1. : Доба староруська. – 218 с.
 20. Ткаченко М. Н. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України, частина I, вип. I, Харків, 1922, ст. IV, 218 // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С. 185-187.
 21. Кривоший О.П. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – №6. – С. 55-70.
 22. Кривоший О.П. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н.Ю. Мірзи-Авакянц "Українська жінка в 16-17 ст." як джерело до вивчення повсякдення жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів) / О.П. Кривоший // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції Україна, м. Київ, 3-5 листопада 2011 р. – Київ, 2011. – С. 299-300.
 23. Кривоший О.П. Жінка-воїниця в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст. Дві сторони одного образу / О.П. Кривоший // Военна історія Північного Причорномор'я та Таврії: збірник наукових праць / Відп. ред.: Горелов В.І., Денисюк Ж.З., Мороз І.В. – К., 2011. – С. 128-136; Його ж. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVIIст. Контексти прояву // Военна історія Наддніпрянщини та Донщини: збірник наукових праць / За заг. ред. Карпова В.В. – К., 2011. – С. 70-78.
 24. Кривоший О.П. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – №1. – С. 16-34.
 25. Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч.10. – С. 3-19.
 26. Мірза-Авакянц Н.Ю. Українська жінка в XVI-XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 92 с.
 27. Мірза-Авакянц Н. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року / Н. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1931. – № 1-2. – С. 140-152.
 28. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запоріжжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20-28.
 29. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. №11. – С. 549 – 574.
 30. Докладніше: Кривоший О.П. Материзна: Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.). – Запоріжжя : Поліграф, 2001. – 96с.
 31. Мірза-Авакянц Н.Ю. Віймки з джерел до історії господарської та клясової боротьби на Україні. – Х., 1930. – 34 с.
 32. Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч.2-3. – С. 79-96; Її ж. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1927. – №6. – С. 63-75.
 33. Ефименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народ а его прошлом и настоящем : [в 2-х т.]. – Петроград : Типография общества «Общественная польза», 1916. – Т.2. – С. 648-663.
 34. Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч.2-3. – С. 79-96.
 35. Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1927. – №6. – С. 63-75.

Петренко І. Н. Освещение истории повседневных брачно-семейных отношений в трудах историка Натальи Мирзы-Авакянц

В статье впервые в отечественной историографии идет речь об освещении на страницах трудов Натальи Мирзы-Авакянц истории повседневных брачно-семейных отношений. Указано, что исследовательница осмысливала вопросы заключения брака, разводы, анализировала брачно-семейное законодательство. Доказано, что элементы повседневных брачно-семейных отношений содержатся в работах ученой 20-30-х гг. XX ст. Рассмотрены труды исследовательницы по истории женщин Украины, на основе чего сделано вывод о том, что Н.Мирза-Авакянц одной из первых в украинской советской историографии XX ст. показала украинскую женщину не просто как невесту, жену, мать, а как женщину-воина.

Ключевые слова: *Наталья Мирза-Авакянц, отечественная историография, история повседневности, обычное право, брачно-семейные отношения, бракосочетания, разводы, женщина-воин.*

Petrenko I. N. Studying of history of the everyday history marriage-domestic relations in works of historian Natalia Mirzy-Avakjants

The article deals with the contribution of N. Myrza-Avakjants into research of everyday marriage-domestic relations in Ukraine. The author emphasizes that N. Myrza-Avakjants was the first historian who paid attention to this theme in the twenties-thirties of the 20-th century. She analysed questions of marriage, divorce, marriage law. On the base of works by N. Myrza-Avakjants was revealed that she was one of the first researchers in Soviet ukrainian historiography of the 20-th century who showed ukrainian women not only as brides, wives and mothers, but as women-warriors.

Keywords: *Natalia Myrza-Avakjants, ukrainian historiography, everyday history, ordinary right, marriage-domestic relations, weddings, divorces, women-warriors.*